

Орталық Азия түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы – киіз үйдің тарихи-типологиялық және мәдени мәні

О. Атепш^а, *Г.О. Ибраева^б

^аҚастамону университеті, Қастамону, Түркия Республикасы

ORCID: 0000-0001-6416-7924

(E-mail: omerfarukates34@gmail.com)

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0003-8399-8741

(E-mail: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

түркі халықтары, көшпенділер мәдениеті, көшпелі және отырықшы тұрғын үй түрлері, дәстүрлі баспаналар; киіз үй, киіз үйдің пайда болу арналары мен себептері, киіз үйлердің тарихи формалары мен түрлері, киіз үй құрылымының ортақтығы, киіз үйлердің құрылымдық айырмашылықтары, құрылым семантикасы, баспананың мифологиялық мағынасы, түркі және моңғол халықтарының өзара байланыстары.

АННОТАЦИЯ

Түркі халықтарының мәдениетін тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеуде тұрғын үй ең маңызды нысандардың бірі болып табылады. Кез келген халықтың дәстүрлі баспанасын зерделеу оның қоғамдық құрылым жүйесін, шаруашылық қызметін, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын танып білумен тығыз байланысты. Түркі халықтарының баспаналарын зерттеудің өзектілігі – олардың тарихи-хронологиялық даму жолдарын айқындау, сондай-ақ әртүрлі баспана түрлерінің ғасырлар бойы сақталып, қызмет етуіне ықпал еткен дүниетанымдық және этномәдени құндылықтарды анықтау қажеттілігімен негізделеді. Мақала авторлары қойылған ғылыми міндеттерді шешу барысында және көшпелі мәдениеттегі баспана түрлерін талдауда антикалық, ортағасырлық араб-парсы және қытай дереккөздерін пайдаланды. Зерттеу барысында түркі халықтарының мәдениетінде құрылымы әртүрлі көшпелі және отырықшы баспана түрлері болғаны анықталды. Олардың қатарына ағаш қабығымен жабылған шағын күркелер, Оңтүстік Сібірге тән көпбұрышты ағаш үйлер, Орталық Азиядағы киізбен жабылған киіз үйлер және адамзат баспанасының көптеген өтпелі (аралық) сипаттағы баспана түрлері жатады. Түркі халықтарының негізгі шаруашылығы маусымдық қонысауыстырумен тығыз байланыстағы мал шаруашылығы болғандықтан, ең қолайлы баспана түрі – көшпелі өмір салтына бейімделген киіз үй еді. Мақалада аталған дереккөздер негізінде киіз үйдің шығу тегі мен қалыптасу себептеріне қатысты әртүрлі ғылыми көзқарастар талданып, сақ/скиф, ғұн және көне түркі мәдениеттеріндегі ежелгі нұсқалары мен үлгілері ашып көрсетіледі. Сондай-ақ салыстырмалы-мәдени талдау аясында киіз үйдің құрылымдық

XFTAP 03.61.91.

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-40-65>

және аймақтық ерекшеліктері, Еуразия кеңістігіндегі түркі және моңғол халықтарының мәдениетінде атқарған функционалдық маңызы қарастырылады. Мақала авторлары киіз үйді тек көшпелі өмір салтына бейімделген, жылдам тігіліп-жиналатын қолайлы баспана ретінде ғана емес, сонымен қатар рухани дүниетаныммен, әлеуметтік құрылыммен және кеңістіктің символдық жүйесімен тығыз байланысқан этномәдени феномен ретінде қарастырады. Зерттеуде Орталық Азия мен жартылай көшпелі өмір салты сақталған Сібір түркілерінде таралған киіз үй нысандарының салыстырмалы жүйеленуі жүзеге асырылды. Зерттеу аясында киіз үй түрлерінің – киіз үйдің басты құрылымдық негіздері кереге, уық және шаңырақтың ортақ болуына қарамастан, уықтардың иілу деңгейі мен шаңырақ құрылымындағы айырмашылықтары мен жабын материалының түрлеріне байланысты ерекшеленетіні анықталды. Бұл өзгешеліктер түркі және моңғол халықтарының этномәдени және географиялық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Мақалада тыва, хакас, алтай сынды Сібір халықтарының табиғи-климаттық жағдайларға сай киіз үйді бейімдеу және жетілдіру тәжірибесіне ерекше назар аударылған.

Ö. Ateş^a

^aKastamonu University, Kastamonu, Republic of Turkey

ORCID: 0000-0001-6416-7924

(E-mail: omerfarukates34@gmail.com)

***G.O. Ibrayeva^b**

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0003-8399-8741

(E-mail: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru)

**Corresponding author: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru*

The historical, typological and cultural significance of the yurt – the traditional dwelling of the Turkic peoples of Central Asia

Received 23 September 2025. Revised 22 October 2025. Accepted 23 November 2025. Available online 30 December 2025.

Дәйексөз үшін: О. Атеш, Г.О. Ибраева Орталық Азия түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы – киіз үйдің тарихи-типологиялық және мәдени мәні // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. 40-65 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-40-65>

For citation: Ö. Ateş, G.O. Ibrayeva The historical, typological and cultural significance of the yurt – the traditional dwelling of the Turkic peoples of Central Asia // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 4. Р. 40-65. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-40-65>

Abstract. The dwelling is one of the most important objects of historical and ethnographic research on the culture of the Turkic peoples. The examination of traditional dwellings of any people depends on a several factors, including knowledge of their social structure, economic activities, and stages of socioeconomic and cultural development. The relevance of studying the dwellings of the Turkic peoples lies in the need to trace their historical and chronological evolution and to identify the ideological and ethnocultural constants that shaped the development and functioning of various types of dwellings among them over many centuries. To achieve these objectives and analyze dwelling forms in nomadic culture, the authors of this article draw on ancient, medieval Arab-Persian, and Chinese sources. The study reveals that both nomadic and sedentary dwellings of diverse designs coexisted within Turkic culture. These include huts covered with tree bark, South Siberian polygonal log structures, Central Asian yurts covered with felt, and various transitional forms of dwellings. The primary economic activity of the Turkic peoples was livestock breeding, associated with seasonal migrations, for which the yurt – a portable dwelling – proved to be the most practical and convenient. Based on the historical sources, this article examines different scholarly perspectives on the origins and development of the yurt, identifying its earliest forms among the Saka/Scythians and the Huns, the ancient ancestors of the Turks. The design, regional variations, and functional significance of the yurt within the cultures of the Turkic and Mongolian peoples of Eurasia are analyzed in a comparative cultural context. The authors define the yurt not only as a practical, easily erected dwelling adapted to the nomadic way of life but also as an ethnocultural phenomenon closely linked to spiritual beliefs, social organization, and symbolic space. The study provides a comparative systematization of yurt forms common in Central Asia and among the Siberian Turks, whose lifestyle was predominantly semi-nomadic. It is shown that, despite the shared structural components of the yurt – ‘kerege’, ‘uyk’, and ‘shanyrak’ – regional variants differ in the curvature of the ‘uyk’, the design of the ‘shanyrak’, and the materials used for covering, reflecting the ethnocultural and geographical diversity of the Turkic and Mongolian peoples. Particular attention is devoted to the adaptation and refinement of the yurt by Siberian peoples such as the Tuvans, Khakass, and Altaians, in accordance with their natural environments.

Keywords: Turkic peoples, nomadic culture, nomadic and sedentary types of dwellings, traditional dwellings; the yurt, the origins and causes of the emergence of the yurt, historical forms and types of yurts, the structural commonality of the yurt, structural differences of yurts, the semantics of the structure, the mythological significance of the dwelling, contacts between Turkic and Mongolian peoples.

О.Атеш^а

^аУниверситет Кастамону, Кастамону, Республика Турция

ORCID: 0000-0001-6416-7924

(E-mail: omerfarukates34@gmail.com)

***Г.О. Ибраева^б**

^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0003-8399-8741

(E-mail: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru)

**Автор для корреспонденции: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru*

Историко-типологическое и культурное значение юрты – традиционного жилища тюркских народов Центральной Азии

Аннотация. Жилище является одним из важнейших объектов историко-этнографического исследования культуры тюркских народов. Изучение традиционного жилища любого народа зависит от ряда факторов, в частности, знаний его системы общественного устройства, хозяйственной деятельности, социально-экономического и культурного развития. Актуальность исследования жилищ тюркских народов определяется необходимостью проследить пути их историко-хронологического развития, определить мировоззренческие и этнокультурные константы, повлиявшие на функционирование тех или иных типов жилищ тюркских народов на протяжении многих столетий. Для решения поставленных задач и анализа типов жилищ в номадической культуре авторы статьи используют античные, средневековые арабо-персидские и китайские источники. В процессе исследования установлено, что в культуре тюркских народов сосуществовали как кочевые, так и оседлые типы жилищ различной конструкции. К ним относятся шалаши, покрытые древесной корой, южно-сибирские многоугольные срубы, среднеазиатские юрты, покрытые войлоком, а также множество других переходных конструкций жилища человека. Основной формой хозяйственной деятельности тюркских народов было разведение скотоводства, связанное с сезонными перекочевками, для которых наиболее удобным было переносное жилище – юрта. В статье на основе указанных источников анализируются различные научные точки зрения относительно истоков и причин возникновения юрты, раскрываются древнейшие ее формы и виды в культуре саков/скифов, гуннов, древних тюрков. Также в сравнительно-культурном контексте рассматриваются конструктивные и региональные особенности, функциональное значение юрты в культуре тюркских и монгольских народов Евразийского пространства. Авторы статьи определяют юрту не только как удобное, быстро возводимое жилище, приспособленное к образу жизни кочевой цивилизации, но и как этнокультурный феномен, тесно связанный с духовным мировоззрением, социальной структурой и символическим пространством. В процессе исследования осуществлена сравнительная систематизация форм юрты, распространенных в Центральной Азии и у сибирских тюрков (в регионе полукочевого образа жизни). Выявлено, что несмотря на общую базовую основу юрты, какими являются основные конструкции кереге, уык, шанырак, формы юрт отличаются степенью изгиба уыков, конструкцией шанырака и материалами покрытия, что обусловлено этнокультурными и географическими особенностями тюркских и монгольских народов. Особое внимание в статье уделено опыту адаптации и усовершенствования юрты у сибирских народов, таких, как тувинцы, хакасы и алтайцы, в соответствии с их природными условиями проживания.

Ключевые слова: тюркские народы, номадическая культура, кочевые и оседлые типы жилищ, традиционные жилища; юрта, истоки и причины возникновения юрты, исторические формы и виды юрт, общность конструкции юрты, конструктивные различия юрт, семантика конструкции, мифологическое значение жилища, контакты тюркских и монгольских народов.

Кіріспе

Киіз үй – көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан түркі халықтарының дәстүрлі баспанасы. Көшпелі өмір салтының негізін мал шаруашылығы құрады әрі жиі көшіп-қонып жүруге ыңғайлы, әртүрлі ауа райына төзімді, табиғи материалдардан жасалатын, тез жиналып, жылдам тігілетін баспананы қажет етті. Бұл талаптардың барлығы киіз үйдің пайда болуы мен дамуына негіз болды. Ғасырлар бойына киіз үйді қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, түрікмен, тыва, хакас, алтай және тағы да басқа түркі халықтары қолданып келді.

Киіз үй кең-байтақ Еуразияның далалық, таулы аймақтарында, тау бөктерлерінде ғасырлар бойына сақталды және тарихи этникалық процестер мен мәдени өзара ықпалдастық нәтижесінде түрлі халықтар арасында құрылымдық тұрғыдан ортақ принциптерге негізделген түрде дамыды. Халықтардың ортақ мәдениеті, тұрмысы, дәстүрі этникалық жақындықты айқындап, киіз үйдің ұқсастықтарын қалыптастырды. Көшпелі өмір салтының ерекшеліктері жиналмалы ағаш құрылымды және киізбен жабылатын күмбез пішінді баспананың пайда болуын айқындады. Киіз үйдің көлемі, ішкі кеңістігінің ұйымдастырылуы, көркемдік безендірілуі мен материалдық құрылымы оның жарасымды тұтастығын танытты. Уақыт өте келе далалық ортаға бейімделген баспаналар қарапайым күрке түрінен құрылымы жетілген киіз үйге дейін эволюциялық дамудың бірнеше сатысынан өтті.

Зерттеу өзектілігі – тақырып аясында түркі халықтарының дәстүрлі мәдениеттегі баспанасы географиялық және климаттық жағдайларға ұтымды бейімделген құрылым ғана емес, сонымен қатар, түркі халықтарының дүниетанымдық ұстанымдарын, салт-дәстүрлерін, әлеуметтік кеңістікті жіктеу арқылы адамзаттың әлем құрылымы туралы түсінігін жаңғыртатын үлгі ретіндегі зерттелуі болып табылады.

Мақаланың географиялық шегі – Орталық Азия аймағын, хронологиялық шегі – қола дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі аралықты қамтиды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалаға зерттеу материалдары ретінде тарихи жазба деректер, археологиялық табылымдар, этнографиялық экспедициялар барысында жинақталған мәліметтер, халық ауыз әдебиеті үлгілері алынды. Тарихи жазба деректерде киіз үйдің көне дәуірлерден бастау алатын тарихы, көшпелілердің өмір салты мен тұрмыс-тіршілігі, күрделі құрылымды баспаналары туралы мәліметтер қамтылған. Археологиялық табылымдар киіз үйдің ежелгі түрлерін, құрылымдық элементтерінің даму үрдісін анықтауға мүмкіндік туғызады. Этнографиялық бақылау нәтижелері, экспедициялық материалдар әртүрлі аймақтағы киіз үйлердің құрылымдық ерекшеліктерін, нақты өлшемдері мен көлемін, сыртқы жабын материалдары туралы толықтай ақпаратты береді. Халық ауыз әдебиеті үлгілері көшпелі баспаналардың көне формалары жөнінде мағлұматты қамтиды.

Зерттеу барысында ғылыми кешенді тәсіл таңдалды. Киіз үйдің эволюциялық үдерісін, яғни қарапайым күркеден күрделі құрылымды, торлы негізді киіз үйге дейінгі шығу тегі мен дамуын талдау үшін ретроспективалық әдіс қолданылды. Киіз үйдің әртүрлі тарихи кезеңдердегі және аймақтардағы үлгілерінің ұқсастықтары

мен айырмашылықтары тұрғысынан салыстыра талдау үшін салыстырмалы-тарихи әдіс пайдаланылды. Киіз үйдің құрылымдық бөлшектерін және аймақтағы үлгілерін жүйелеу мақсатында құрылымдық-жүйелік тәсіл, киіз үйдің символдық, мифологиялық мәнін түсіндіріп, талдау жасау үшін герменевтикалық тәсіл басшылыққа алынды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Көшпелі баспана тақырыбы әр дәуірде ғалымдардың, әсіресе этнографтардың басты назарында болды. Зерттеушілерді киіз үйдің өзіндік құрылымы, сондай ақ түркі-моңғол халықтарының мәдени-тұрмыстық өміріндегі мәні қызықтырды.

Көшпелілер архитектурасына қатысты алғашқы деректер Геродот, Эл-Якуби, Земарх, Плано Карпини, Гильом Рубрук, Ибн Баттута, Ибн Фадлан, Бо-Цзуй еңбектерінде кездеседі. Бұл деректерде б.з.д. V ғасырдан бастап көшпелілердің күмбезді сәулет құрылыстарының сипаттамасы берілген.

Ресей империясының қазақ елін отарлау кезеңінде П.С. Паллас, И.Г. Георги, П.И. Рычков еңбектерінде қазақ халқының этнографиясына қатысты мәліметтер келтіріледі. Киіз үй тақырыбын алғаш зерттеген отандық ғалым – Шоқан Уәлиханов. Ғалым киіз үй тақырыбына арнайы зерттеу арнамаған, дегенмен, оның «Іле өңірінің географиялық очеркі» атты еңбегі қазақ халқының көшпелі баспаналарының көрінісін, құрылыс типтерін, басқа халықтың баспаналарымен айырмашылығын суреттейді. Көшпелі халықтардың баспаналарына қатысты іргелі зерттеу – 1893 жылы жарық көрген П.Маковецкийдің «Юрта (летнее жилище киргизов)» атты еңбегі. Бұл этнографиялық сипаттағы мақаласында автор киіз үйдің құрылымдық бөлшектеріне, өлшемдеріне, құрылу тәртібіне, шиді дайындау әдістеріне, киіз жабындарына тоқталады.

Кеңестік дәуірде бұл тақырып кеңінен зерттелді. 1926 жылы Б.А. Куфтиннің «Киргиз-казаки. Культура и быт» атты этнологиялық очеркі жарық көреді. Зерттеуші ғылыми әдебиеттерді, музей материалдарын және түркі-моңғол терминдерін саралап, қазақ және моңғол халықтарының киіз үйлерін салыстыра қарастырған. Ә.Марғұлан 1954 жылы Мәскеуде өткен антропология және этнография конгресіндегі баяндамасында көшпелі баспананы археологиялық және ортағасырлық дерек негізінде қарастырып, киіз үйдің ағаш қаңқасы мен киіз жабындарына назар аудартады.

1950-1970 жылдары Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының экспедициялары қазақ этнографиясын зерделеп, деректермен молайтты. Х.Арғынбаев, Е.Масанов, М.Мұқанов сынды ғалымдардың еңбектері қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен мәдениетін әр қырынан зерттеді. Х.Арғынбаевтың «Қазақ халқының қолөнері» (1987), «Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк» (1969) сияқты зерттеулері киіз үйге қатысты құнды мәліметпен толықтырылған. М.Мұқановтың «Казахская юрта» (1981) атты еңбегінде киіз үйдің шығу тегі мен жасалу технологиясы көрініс тапқан.

Көшпелілердің тұрғын үй тарихына қатысты іргелі зерттеулердің бірі – Н.Н. Харузиннің «История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России» (1896) атты еңбегі. Аталған еңбекте ғалым түркі-моңғол халықтарының баспаналарын салыстырып, олардың шығу тегі мен типологиясын талдады. Киіз үйдің түркі және моңғол типтерін ажыратып, төбе күмбезінің формасына қарай моңғол үлгісін ежелгі деп тұжырымдады.

С.И. Вайнштейннің «История жилища степных кочевников Евразии» (1976) атты тарихи-этнографиялық еңбегінде автор антикалық, араб, қытай, батысеуропалық деректерді негізге ала отырып, киіз үй эволюциясын сақ дәуірі кезеңінен бастап сипаттап, қызықты кестелермен толықтырған. Г.П. Васильеваның «Юрта – переносное жилище народов Средней Азии и Казахстана (опыт сравнительной характеристики конструктивных особенностей)» (2000) атты еңбегі киіз үйдің құрылымдық ерекшеліктерін салыстырып талдауға бағытталған. Зерттеуші түркі үлгісіндегі киіз үйлерді төбе формасына байланысты жартышар тәрізді және конустық деп екіге бөлген. Сонымен бірге, аталған тақырып «Орта Азия және Қазақстан халықтары» (1962–1963) атты екі томдық жинағында, сондай-ақ «Сібір халықтарының тарихи-этнографиялық атласында» (1961) толықтай жүйеленген.

Киіз үйдің мифологиялық-ғұрыптық мәні Б.Ибраевтың «Космогонические представления наших предков» (1980) атты мақаласында талданса, оның символикалық семантикасы Н.Шаханованың «Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки)» (1998) еңбегінде зерделенген.

Жалпы алғанда киіз үйді материалдық аспектіде зерттеген іргелі еңбектер болғанымен, кейбір бағыттар, әсіресе Сібірлік түркілердің баспана үлгілері, сонымен қатар, аймақтар арасындағы құрылым бойынша салыстырмалы талдаулар, дүниетанымдық қырлары болашақтағы зерттеулердің маңызды бағыттары болып қала бермек. Осы орайда, аталмыш мақала киіз үйді тек тұрмыстық қырынан ғана емес, көшпелі халықтың мәдени коды мен символдық кеңістігі тұрғысынан бағалауда зерттеу объектісіне жаңаша назар аудартады.

Талдау

Киіз үйдің шығуы және тарихи даму кезеңдері.

Ғылыми әдебиеттерде киіз үйдің пайда болу уақыты мен шығу тарихына қатысты әртүрлі бір-біріне қарама-қайшы пікірлер кездеседі, бірақ ғалымдардың барлығы оның көне дәуірлерден келе жатқандығы жөніндегі пікірді қолдайды. Этнография мен археология ғылымдарының болжамдарына сүйенсек, киіз үй кейінгі қола дәуірінде (б.з.д. XII – IX ғғ.) пайда болған деп жорамалданады. Көшпелі халықтың жылжымалы баспаналарының көне заманнан бастау алатыны туралы белгілі ғалым Ә.Марғұлан былай деп жазады: «Жеңіл әрі жиналмалы тұрғын үйлердің түпнұсқалары қола дәуірінің аяғында (б.з.д. X – VIII ғғ.) қарасұқ кезеңінде пайда болған, ол кезде жайлаулық мал шаруашылығы мен маусымдық қозғалыстарға байланысты киіз үй сияқты баспанаға қажеттілік туындады. Бастапқыда ол шатыр тәрізді күмбезі бар, дөңгелек немесе көпбұрышты бөрене тәрізді құрылымдардан дамуы мүмкін» (Марғұлан және т.б., 1959: 48).

Киіз үйдің шығу тарихына қатысты Қазан төңкерісіне дейін және одан кейінгі кезеңдерде жазылған еңбектердің арасында этнограф-ғалым Н.Н. Харузиннің еңбегі маңызды саналады. Н.Н. Харузин сол дәуірдегі қолда бар әдебиеттерді пайдалана отырып, әртүрлі халықтардың баспаналарын алғаш рет өз бақылаулары негізінде салыстырмалы талдау жасап зерттеген. Зерттеулерінде ғалым түркі және моңғол тілдес халықтардың киіз үйлерінің біртіндеп даму тарихын саралап, өз тұжырымын ұсынады. Н.Н. Харузиннің пікірінше, киіз үй орманды алқаптарда конус тәрізді күркеден (чумнан) далалы аймақтағы керегелі киіз үйге және дөңгелекті арба үстіндегі баспаналарға дейін дамудың бірнеше сатысынан өткен (Харузин, 2007: 9).

Белгілі қазақ этнографы М.С. Мұқанов «Казахская юрта» атты еңбегінде киіз үйдің шығуы мен пішінінің қалыптасып, дамуына көшпелі баспаналардың жетілген үлгілері әсер еткенін баяндайды. Адамзаттың ежелгі мұрасы болып саналатын «чум» мен «шалаш» сияқты баспаналар киіз үйдің құрылымына әсер етіп, чумын алынбалы жабыны мен уықтары киіз үй күмбезін қалыптастыруда үлкен роль атқарған деп жазады (Мұқанов, 1981: 200). Ө.Жәнібековтың «Жолайрықта» атты еңбегінде жылжымалы баспананың қостан киіз үйге дейінгі арадағы даму тарихы көрсетіледі. Аталған еңбекте автор аңшылар пайдаланған қос тәрізді баспананың күрке, абылайша түрінде бірте-бірте жетілгенін атап өтеді. Қоста шаңырақтың пайда болуы бұл баспана түрін түбегейлі өзгеріске ұшыратқан. Автордың пікірі бойынша, жүздеген жылдардан кейін, қостың қабырғасының қазіргі киіз үйдікі тәрізді оңай жиналып, құрастырылып торкөз керегелерден, оларға тартылып байланатын құрылымға күмбез тәрізді пішін беретін уықтардан, шаңырақтан және т.б. бөлшектерден тұратын қалыпқа келуі қазақ киіз үйін өте мұқият ойластырылған құрылыс түріне қосқан (Жәнібеков, 1995: 19).

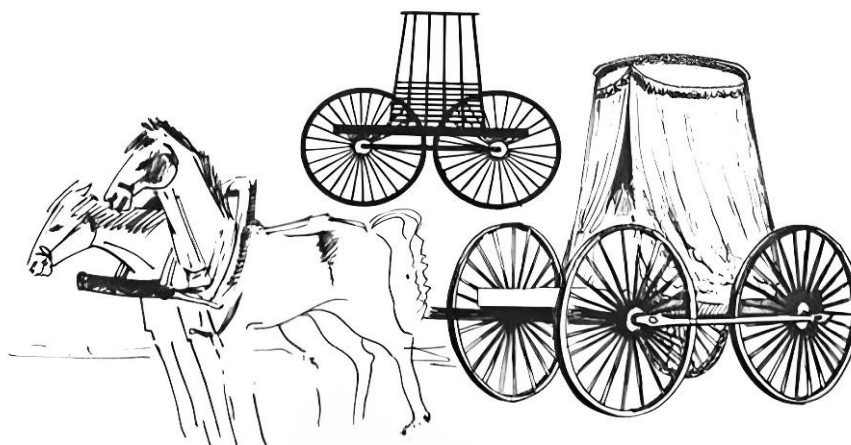
Киіз үйдің шығуы мен даму тарихына байланысты тағы бір маңызды еңбек – Ресей этнографы С.И. Вайнштейнге тиесілі. С.И. Вайнштейн зерттеулері киіз үйдің қалыптасу тарихын түсінуге мүмкіндік тудырады. Н.Н. Харузиннің көзқарасынан басқаша түрде, С.И. Вайнштейн киіз үйдің алғашқы үлгісі ретінде икемді тал шыбықтарынан тоқылған, ортасында биік, мойын-мұржасы бар күмбез тәрізді «ғұн үлгісіндегі» шалашты санайды. Ал киіз үйдің пайда болуы мен кең таралуы б.з. I мыңжылдығының ортасында көне түріктер ойлап тапқандығы жөнінде болжам айтады (Вайнштейн, 1976: 43, 47, 57).

М. Растовцев, А.М. Хазанов, Л.Г. Нечаева, Б.Н. Граков, П.Н. Шульц, Е. Кузьмина, В.А. Левшиц сияқты ғалымдардың бір тобы киіз үйдің түпнұсқасы – «скифтік шатырлар» деп санайды.

Киіз үйдің көне дәуірден бастау алғанын айғақтайтын дереккөздердің арасында Геродоттың «Тарих» атты еңбегі ерекше назар аудартады. Еңбекте Геродот скиф әлеміндегі көне тайпалардың өмірін суреттеп, олардың тұрмыс-тіршілігі туралы мәліметтер береді. Геродоттың деректері скифтердің баспаналарының нақты құрылымын толық сипаттамаса да, киізбен жабылған конус үлгісіндегі тұрғын үйлердің нұсқалары туралы ақпарат береді (Геродот, 1972: 193, 205).

Киізбен қапталған көшпелі тұрғын үйлердің тағы бір түрі туралы деректер антикалық дәрігер Гиппократтың «Ауа, су және мекендер туралы» атты еңбегінде ұшырасады. Гиппократ скифтерді тұрақты баспаналары жоқ, көшпелілер ретінде сипаттай отырып, оларды арба үстіне орналастырылған күймелерде өмір сүреді деп жазады (Гиппократ, 1936: 297). Осы жазбалар скифтердің бірнеше қабат киізбен жабылған шатырларды ғана пайдаланбағанын, сонымен бірге күрделі құрылымды, көшпелі арба үстіне орнатылған үйлерді де қолданғанын көрсетеді (1-2-сур.). Бұл баспаналардың нақты архитектуралық сипаттамасы болмағанымен, құрылымдық ерекшеліктері бойынша өткен ғасырдағы ноғайлар мен түрікмендердің киіз үйлеріне ұқсас болған деп жорамалдауға негіз болады.

Киіз үй тәрізді баспананың көне кезеңнен бастау алатындығын археологиялық олжалар да растай түседі. Скиф кезеңімен мерзімделетін Пазырық қорғандарына (б.з.д. VI-III ғғ.) жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде жоғарыда аталған төрт дөңгелегі бар жеңіл күйме мен киіз үй қаңқасының қалдықтары табылған. Бұл киіз үйдің қаңқасы далалық көшпелілердің жетілдірілген баспанасының формасын көрсетіп, құрылымы тұрғысында қазіргі қазақ халқының киіз үйімен ұқсастығын байқатады (Руденко, 1953: 78).

1-сур. Күйме. Жаңғыртпа.

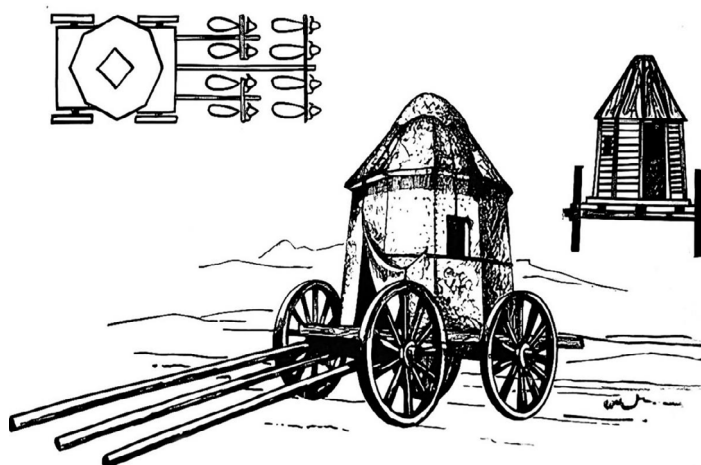
(Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы. 1995. 25 б.).

Fig. 1. Covered wagon. Reconstruction.

(Zhanibekov O. *At the Crossroads*. Almaty.1995. p. 25.)

Рис. 1. Крытая повозка. Реконструкция.

(Джанибеков О. На распутье. Алматы. 1995. с. 25).

2-сур. Үйлі арба. Жаңғыртпа.

(Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы. 1995. 24 б.).

Fig. 2. Wagon-dwelling. Reconstruction.

(Zhanibekov O. *At the Crossroads*. Almaty.1995. p. 24.)

Рис. 2. Дом на повозке. Реконструкция.

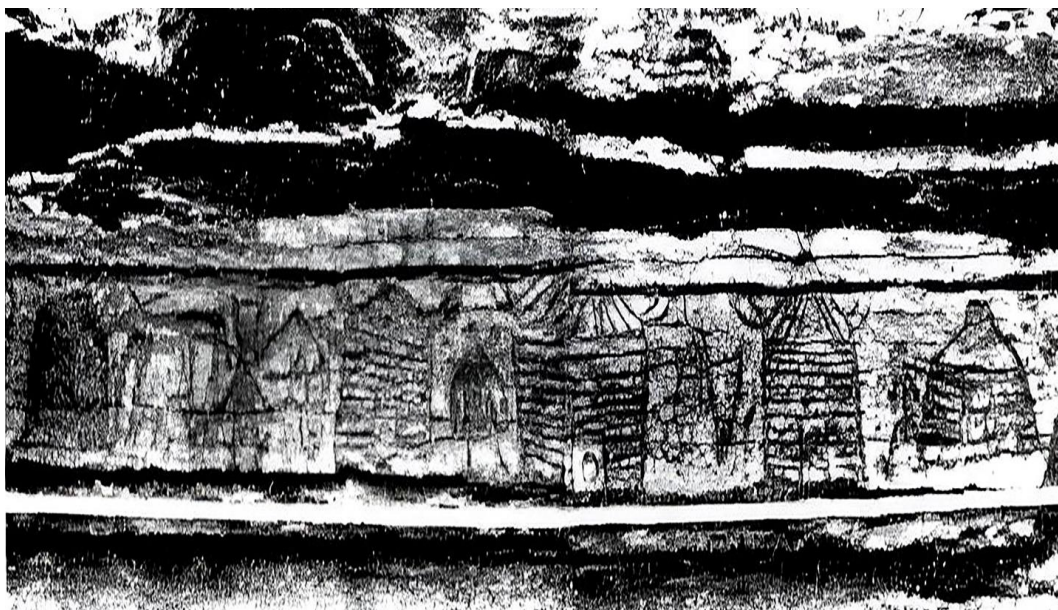
(Джанибеков О. На распутье. Алматы. 1995. с. 24).

Археологиялық олжаларда ерте темір дәуірімен кезеңделетін қыштан жасалған ойыншық тәрізді киіз үйлердің бейнелері кездеседі. Осы үлгілерге қарағанда, Еуразия даласының, атап айтқанда, Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияның ерте көшпелілері арасында б.з.д. I мыңжылдықтың екінші жартысында бағаналы конус тәрізді күркелермен бірге доға пішінде иілген сырықтардан жасалған «жартышар тәрізді күркелер» кеңінен

таралған. Киіз үйдің шығу тарихын айқындау мәселесінде С.И. Вайнштейннің Тыва Республикасында 1954 жылы скиф дәуіріне жататын Қазылған мәдениеті қорымдарын (б.з.д. V-III ғғ.) қазу кезінде тапқан жартышар пішіндес осындай баспананың суреті маңызды саналады (Вайнштейн, 1991: 49).

Б.з.д. I мыңжылдықтың аяғында Орталық Азия даласында ғұн ортасында арбамен тасымалдауға болатын, ажыратылып-құрастырылмайтын күмбез тәрізді тағы бір баспана түрі кең тарай бастады. Бұл баспанаға С.И. Вайнштейн болашақ киіз үйдің түпнұсқасы ретінде «ғұн үлгісіндегі күрке» деген атау берді (Вайнштейн, 1976: 45). С.И. Вайнштейн өз зерттеулерінде б.з.д. II ғасырда ғұндар арасында тұтқында болған, қытай ақын әйелі Цай Вэнь-цзидің өз тұрмысын сипаттап жазған өлеңдерінде осы күмбез тәріздес, өрілген қабырғалары бар күрке (цюнлю) туралы мәліметтер кездесетінін дерек ретінде келтіреді.

«Ғұн үлгісіндегі» осындай баспаналардың бейнелері Минусинск ойпатындағы әйгілі Бояр петроглифтерінде (б.з.д. VII-III ғғ.) кездеседі. Бұл ескерткішті алғаш рет А.В. Адрианов зерттеген, ал кейіннен 1960–1970 жж. М.А. Дэвлет қайта қарастырып, сюжеттік классификациясын жасаған. Жартас суреттерінде әртүрлі пішіндегі үйлер, тұрмыстық бұйымдар, жануарлар мен адамдардың бейнелері салынған (3-сурет). Үлкен Бояр жазбасында бөренеден тұрғызылған үйлер мен киіз үй тәрізді баспаналар негізгі орынды алады. Дэвлеттің пайымдауынша, бөренелі үйлер тағар дәуірі тұрғын үйлері жайында маңызды деректі қамтиды, ал киіз үй типтес баспаналар хакас халқының қайың қабығымен жабылған дәстүрлі үйлеріне ұқсайды (Дэвлет, 1976: 6–10).

3-сур. Кіші Бояр жазбасы фрагменті.

(Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. // Советская этнография. 1976. № 4. 46 б.).

Fig. 3. Fragment of the “Little Boyar Pisanica”.

(Vainshtein, S.I. Problems in the History of Dwellings of the Eurasian Steppe Nomads.

Soviet Ethnography. 1976. No. 4. p. 46)

Рис. 3. Фрагмент Малой Боярской надписи.

(Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. //

Советская этнография. 1976. № 4. с 46).

Қытай деректерінде Еуразия көшпелілерінің баспанасы «цюнлю» деген атаумен кездеседі. Зерттеушілер бұл ұғымды «күмбезді баспана» ретінде түсіндіріп, киіз үймен байланыстырады. Бань Гу деректерінде цюнлюдің үйсіндер арасында кең таралғандығы жөнінде айтылады. Б.з.д. II ғасырда Хань императорының үйсін гуньмосына ұзатқан Сицзюнь атты ханшайымы өзінің өлеңдерінде қабырғалары киізбен қапталған осындай баспанада өмір сүріп жатқанын жазған. Ал «Синь таншу» жылнамасында цюнлю түркілерге тән баспана ретінде сипатталады. Бір шайқаста жеңіліс тапқан Түркі қағаны Цзелидің Тан империясына жеткізілген кезде арнайы үйде емес, дәл осындай цюнлюда тұрғаны жөнінде дерек бар (Крюков, Курылев, 2000: 10–12).

Киіз үйді ойлап табу зерттеушілердің пікірінше, ежелгі түркілер ортасында б.з.V ғасыры деп есептеледі. Осындай баспаналарды С.И. Вайнштейн ғұндардың қарапайым баспаналарымен салыстыра келе, «көне түркілік үлгідегі» киіз үй деп атауды ұсынады. Көне түркілік үлгідегі киіз үй атауы ортағасырдағы түркі және араб деректерінде көрініс тапқан. Ортағасырлық жазба деректердің, әсіресе, араб саяхатшысы Ибн Фадланның Еділ бұлғарларына сапары жазбаларында мынандай деректер кездеседі: «..Мен бір үйдің ішіндегі үйге жайғастым. Бұл түркілердің киізден жасалған үйі еді» (Ковалевский, 1956: 124).

Түркі үлгісіндегі киіз үй одан әрі оғыз, қимақ-қыпшақ кезеңдерінде де, пішіні өзгермеген күйде одан әрі жетілген. Құрастырмалы керегелі киіз үй XIII ғасырдың басында моңғолдарға белгілі болған және олар бұл үлгіні түркілерден алуы мүмкін деп болжанады. Бұл баспаналар күмбезінің жоғарғы жағына байланысты «Құпия шежіреде» «үшкір төбелі киіз үй» деп аталған (Юсупов, 2010: 17).

XV–XVI ғғ. көшпелілердің тұрғын үйлері туралы мәліметті парсы авторы Фазлалах Рузбихан Исфакхани қалдырған: «Олардың (қазақтардың) ағаштан жасалынған үйлері сарайлар тәрізді. Кеңдігі бойынша бүкіл әлеммен бірдей. Қабырғалары өте мықты, құрылымы өте сапалы келеді. Үйдің үсті әртүрлі және ерекше әшекейлеген киізбен жабылады. Бұл үйлерде сұлтандар және атақты қазақтар тұрады. Бұл үйлер өте әдемі, әрқайсысына 20 адам оңай сияды. Үйлер түйелерге жегілген арбаға орналасады. Үйлердің теріден жасалған терезелері бар» (Рузбихан Исфакхани, 1976: 58).

Жоғарыдағы келтірген деректерден байқағанымыздай, киіз үйдің қалыптасуы мен дамуы көшпелі қоғамның шаруашылық, табиғи және мәдени жағдайларына тікелей байланысты болды. Ерте дәуірлерден бастау алған бұл құрылымдық шешімдер уақыт өте жетіліп, кеңістікті ұйымдастыру мен әлеуметтік қатынастардың көрінісіне айналды. Киіз үйдің эволюциясы – Еуразия көшпелілерінің өмір салты мен дүниетанымын бейнелейтін, табиғат пен адам арасындағы тепе-теңдікті паш ететін ерекше мәдени-тарихи құбылыс болып табылды.

Киіз үйдің құрылымдық ерекшеліктері және аймақтық үлгілері.

Киіз үй ғасырлар бойы көшпелі халықтардың негізгі баспанасы болып, құрылымдық тұрғыдан елеулі өзгеріске ұшырамаған. Бұл оның көшпелі өмір салтына толық бейімделуімен, қолайлылығымен және практикалық тиімділігімен байланысты болды. Зерттеуші С.И. Вайнштейннің пікірінше, киіз үй ауыр көліксіз таулы жердегі жайылымдарға оңай жеткізіліп, тез құрастырылатын болған, ал оның бөлшектері жеңіл әрі тасымалдауға ыңғайлылығымен ерекшеленген. Киіз үйді жасау арнайы шеберлікті қажет еткен, оны жасау кез келген адамның қолынан келмеген. Киіз үйдің құрылымы ғасырлар бойы жетілдірілген ерекше инженерлік жүйе болып табылды. Дегенмен, әр аймақтың табиғи ортасы, шаруашылық түрі мен этномәдени дәстүрі киіз үйдің пішініне, көлеміне және ішкі кеңістікті ұйымдастыру тәсіліне өзіндік ерекшелік енгізген. Ендігі кезекте түркі халықтарының киіз үйінің құрылымы, әртүрлі аймақтарда кездесетін үлгілері мен олардың этнографиялық ерекшеліктеріне тоқталсақ.

Киіз үйдің негізгі құрылымы оның сүйегінен, киіз жабуынан, үзігі, әртүрлі бау-басқұрлары және іші-сыртынан ұстайтын шиінен тұрады (4-сурет).

4-сур. Киіз үйдің құрылымдық бөліктері.
(Қазақстан Архитектурасы. 8 том. 2012. 35 б.).

Fig. 4. Structural components of the yurt.
Architecture of Kazakhstan. vol. 8. 2012. p. 35).

Рис. 4. Конструктивные элементы юрты.
(Архитектура Казахстана. Том 8. 2012. с.35).

Ғалымдар киіз үйдің моңғол және түркі типтерін бөліп қарастырады. Бұл екі типтегі киіз үйлердің айырмашылығы – біріншісінің төбесі конус формасында, ал екіншісі күмбез тәрізді жасалуында. Бұл құрылымдардың ерекшелігі – күмбезді қалыптастыратын уыққа байланысты болған (5-сурет). Түркі типіндегі киіз үйдің уығы иіліп жасалып, киіз үй күмбезінің салмағы керегелері арқылы жерге беріледі. Уықтардың иілуіне байланысты түркі киіз үйінің төбесі күмбез тәрізді, ішкі кеңістігінде тіреулер болмайды. Моңғол киіз үйінің уықтары тік болып келуіне байланысты негізгі ауыртпалық киіз үйдің ортаңғы бөлігіне түседі, сондықтан орталық бөлікке бақан орнатылып, шаңырақты сүйемелдейді. Моңғол киіз үйі бақандардың болу себебінен құруға жеңілдірек, бірақ тасымалдауға ауырлығымен ерекшеленді. Түркі типіндегі киіз үйлерді қазақ, қырғыз, түрікмен халықтары қолданса, ал моңғол типіндегі киіз үйлерді қалған көшпелі халықтар – моңғол, бурят, хакас, алтай, тывалықтар пайдаланған. Түркі және моңғол үлгісіндегі киіз үйлердің құрылымдық айырмашылықтары көбіне олардың географиялық орналасу ерекшелігіне байланысты болды.

5-сур. Түркі (а) және моңғол (б) үлгісіндегі киіз үйлер. С.И. Руденко. 1906.
(Ежелгі дәуірден XIX ғасырдың 60-ж. дейінгі Башқұртстан тарихы. 1996. 156 б.).

Fig. 5. Yurts of Turkic (a) and Mongolian (b) types. S. I. Rudenko. 1906.

(History of Bashkortostan from Ancient Times to the 1860s, 1996. p. 156).

Рис. 5. Юрты тюркского (а) и монгольского (б) типа. С.И. Руденко. 1906.

(История Башкортостана с древнейших времен до 60-х годов XIX в. 1996. с 156).

Түркі халықтарында киіз үй әр халықта өзіндік атауға ие болған: қазақ халқында «киіз үй», қырғызда «боз үй», қарақалпақтарда «боз үй», өзбекте «үй», Сұрхандария өзбектері «отау», башқұртта «тирмә», түрікменде «гара ой», Сырдың төменгі ағысын мекендейтін қазақтарда «қара үй», хакаста «агас иб», алтайлықтарда «айыл» немесе «кереге айыл», тывалықтарда «кидис өг» және т.б.

Қазақ халқының киіз үйі түркі халықтарының дәстүрлі үлгідегі баспаналарынан кеңдігімен және сәнді салтанатымен ерекшеленді. Құрылымы бойынша қырғыз, қара-

қалпақ және Орталық Азиядағы басқа да көшпелі халықтардың киіз үйіне ұқсас болып келгенімен, ұлттық ерекшеліктері жекелеген бөлшектерінен аңғарылды. Киіз үйдің құрылысы және сыртқы келбеті қазақ даласының әр аймағында әртүрлі болды. Бұл айырмашылықтар күмбездің формасына, шаңырақтың көлеміне, уықтардың иілу деңгейіне, сәндеп безендірілуіне байланысты қалыптасты. Мәселен, Ұлы жүз қоныстанған оңтүстік аймақта киіз үйлердің күмбезі биік, шаңырағы шағын, уықтары тік болып келді. Ал солтүстік және далалы өңірлерде күмбезі жайпақ, шаңырағы үлкен түрлері жиі ұшырасты. Киіз үй құрылымындағы осындай өзгешеліктер сол өңірдің табиғи-климаттық жағдайларға бейімделу нәтижесі еді (Народы Средней Азии и Казахстана, 1963: 401).

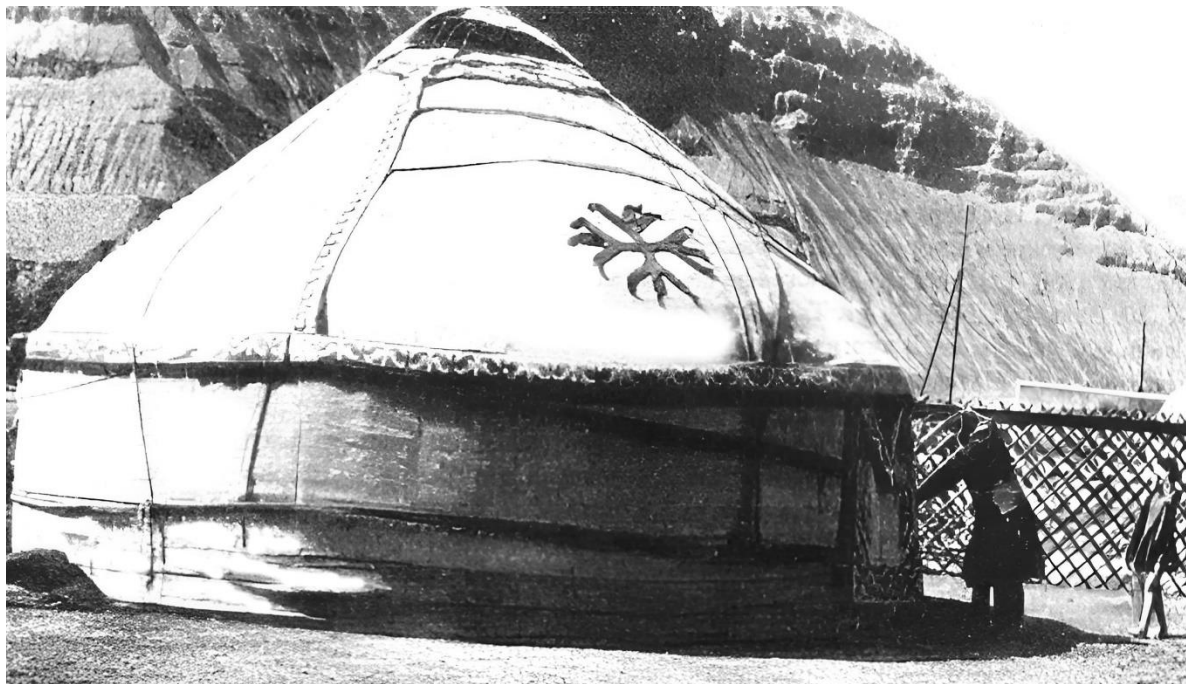
Ә. Марғұлан «Казахская юрта и ее убранство» атты еңбегінде қазақ халқының киіз үйлерін қызметіне қарай негізгі үш түрге бөлді: тұрғын үй ретіндегі киіз үйлер, мерекелік жағдайларға арналған салтанатты киіз үйлер (ақсүйектер мен қонақ күтуге арналған түрлері де жатады) және жорықтық киіз үйлер. Бұл негізгі түрлерден басқа тамақ дайындайтын киіз үйлер мен қойма қызметін атқаратын киіз үйлер де болды (Марғұлан, 1997: 48). Қазақ даласында көркем безендірілуі мен ішкі жабдығы жағынан ерекше түрлері «ақ үй», «ақ орда», «отау үй» деп аталған салтанатты киіз үйлер ерекше көзге түсті.

Белгілі сәулет өнері шебері, зерттеуші С. Назарбекұлы өзінің «Қазақтың киіз үйі» атты еңбегінде қазақ халқының дәстүрлі баспанасын пайдалану мақсатына, тігілу әдісіне, түсіне және безендірілуіне қарай бірнеше түрге жіктейді. Зерттеуші бұл атаулардың барлығы қазақ халқының санасында біртұтас «киіз үй» ұғымы аясында қабылданғанымен, олардың әрқайсысының астарында әлеуметтік мәртебе мен мәдени мән жатқанын атап көрсетеді. Киіз үйдің атауы көбіне оның иесінің қоғамдағы беделі, дәулеті мен әлеуметтік дәрежесін бейнелеген (Назарбекұлы, 2005: 32).

Қырғыз киіз үйі құрылымы жағынан Орталық Азияның көшпелі және жартылай көшпелі халықтарының және моңғол халқының баспаналарымен ұқсастығы байқалды. Этномәдени байланыстарға орай, қазақ халқының киіз үйімен ерекше сәйкестігі білінеді. Қырғыз халқының дәстүрлі баспанасын зерттеуші Б.Алымбаеваның еңбектерінде күмбезінің формасына байланысты екі түрі болғанын көреміз. Елдің солтүстік аймағында (Талас аңғарынан басқа) киіз үй шаңырағы конус тәрізді болып келсе, оңтүстігіндегі Талас және Чаткал жазығында уықтардың төменгі жағының иіліп келуіне байланысты күмбезі жайпақ, жартышар тәрізді формалары кездесті. Қырғыз киіз үйлері сонымен қатар ішкі, сыртқы безендірілуіне байланысты да ерекшеленген (Алымбаева, 2000: 93).

Қырғыз халқының дәстүрлі баспанасы киіз үйдің көне түрлері эпикалық шығармаларда көрініс тапқан. Манастану институтының зерттеушісі (Қырғызстан, Бішкек қ.) Г.Аалиеваның еңбектерінде «Манас» жырында бейнеленген киіз үй үлгілері талданады. Автордың зерттеулеріне сәйкес, жырда «алачық», «кош», «чатыр» сияқты баспана түрлері кездеседі. Киізбен немесе жібекпен жабындалған конус пішінді шатырлар туралы мәліметтер беріліп, Манастың қырық нөкерінің жібекпен көмкерілген шатырлары туралы да айтылады. Сондай-ақ эпоста салтанатты баспана түрлері «ақ орда», «ақ сарай», «ақ өргөө» сипатталады. Бұл баспаналар сән-салтанатымен ерекшеленіп, ұзатылатын қызға жасау ретінде сыйланған (Аалиева, 2017: 79). Қарапайым қырғыз

отбасыларының төрт немесе алты қанатты киіз үйі «боз үй» деп аталған. Қырғыз киіз үйінің «боз үй» деп аталуы зерттеуші А. Наурзбаеваның «Қазақ (киіз үй) және қырғыз (боз үй) киіз үйі – этномәдени семиозис аспектісінде» атты зерттеуінде қарастырылады. Автор мұны табиғи материалы мен түс символикасымен байланыстырады. «Боз» түсі қой жүнінің табиғи реңін бейнелеп, табиғатпен үйлесім мен рухани тұрақтылықты көрсетеді. Автор осы атауды қырғыз халқының табиғи ортаға бейімделуін және мифтік-ритуалдық дүниетанымын танытатын этнографиялық ерекшелік ретінде сипаттайды (Наурзбаева, 2023: 66–81).

6-сур. Қырғыз шаруасының киіз үйі. 1970 – ж.ж.

(Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. 2000. 105 б.).

Fig. 6. Kyrgyz peasant's yurt. 1970s.

(Nomadic Dwellings of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan, 2000. p. 105).

Рис. 6. Юрта киргизского крестьянина. 1970-е гг.

(Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. 2000. с.105).

Қарақалпақ халқының киіз үйі құрылымдық және көркемдік жағынан өзіндік бірегей ерекшеліктерге ие болды. Қарақалпақ халқы басқа түркі халықтары тәрізді көшпелі мал шаруашылығымен айналыспаса да, су көздерінің ынғайына байланысты егістік жерлерін жиі ауыстырып отыруға мәжбүр болып, сол себепті жартылай көшпелі өмір салтын ұстанған. Қарақалпақ халқының киіз үйі қазақ халқының киіз үйіне ұқсас болғанымен, өзіндік ерекшеліктері де болды. Бұл жөнінде 1873 жылы Амударияның төменгі бөлігінде жүргізілген экспедиция нәтижесінде орыс офицері А.В. Каульбарстың қарақалпақ киіз үйін сипаттаған еңбегінде: «Қарақалпақтардың киіз үйін қазақ киіз үйінен алыстан ажыратуға болады. Қарақалпақ киіз үйінде уықтардың ұшы ғана

иіледі, сол себепті үй төбесі конус тәрізді формаға ие болады. Ал қазақ киіз үйінде уықтар доға тәрізді иіліп, күмбез пішінді жартышарға ұқсас» -деп жазды. Қарақалпақ киіз үйінің қазақ, қырғыз киіз үйлерінен тағы бір айырмашылығы – киіз үй төбесінің ғана киізбен жабылуы, ал бүйір қабырғалары қамыстан жасалған шимен жабылады. Қарақалпақ ауқатты отбасыларында әдетте екі киіз үй тігілген, біріншісі – балалар мен қарттарға арналған «қара үй», екіншісі – қонақтарға арналған «отау үй» (Этнография каракалпаков, 1980: 29).

Киіз үйді басты кәсібі мал шаруашылығы болған топтармен қоса, егіншілікпен айналысқан жартылай көшпелі және отырықшы халықтар да кең пайдаланды. Отырықшы, егіншілікпен айналысқан халықтар киіз үйді маусымдық, жазғы баспана ретінде үй жанына тігіп отырған. XIX ғасырдың басындағы зерттеушлердің бірі – Г.С. Карелин Хасан Кули аймағындағы түрікмендерді аралап, йомут киіз үйінің сыртқы келбетін сол кездегі өзіне жақын таныс қазақтар мен моңғолдардың киіз үйімен салыстыра отырып, сипаттаған: «Киіз үйдің төбесі қазақ халқы мен моңғол халқында бірдей болып келеді, айырмашылығы мынада: қазақтардың киіз үйінің төбесі жартышар тәрізді болса, моңғолдарда конус пішінді, ал түрікмендердікі сәл жалпақтау, қалпаққа ұқсас» (Васильева, 2000: 107). Түрікмен халқында өткен ғасырда малшылар қауымы мен тұрмысы төмендеу отбасылар арасында керегелі ағаш құрылымы жоқ, көлемі шағындау, уықтарының ұшы жерге бекітілген жеңіл киіз үйлер – «ороча» мен «гүтдікме» кең пайдаланылған (Народы Средней Азии и Казахстана, 1963: 65).

7-сур. Түрікмен халқының дәстүрлі киіз үйі. 1970 – жж.

(Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. 2000. 120 б).

Fig. 7. Traditional yurt of the Turkmen people. 1970s.

(Nomadic Dwellings of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan. 2000. p. 120).

Рис. 7. Традиционная юрта туркменского народа. 1970-е гг.

(Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. 2000. с.120).

Тыва халқының дәстүрлі киіз үйі «өг» немесе «кидис өг» атауымен белгілі. С.И. Вайнштейн өз зерттеулерінде шығыс тывалықтар үшін баспананың бұл түрі белгісіз болса, батыс тывалықтар арасында кеңінен таралғанын атап көрсеткен.

Тыва киіз үйі құрылымдық тұрғыдан моңғол және алтай киіз үйлеріне ұқсас екендігін В.В. Радлов және Е.К. Яковлев сынды ғалымдар өз зерттеулерінде сипаттаған. Тыва киіз үйі туралы алғашқы мәліметтер ХІХ ғасырдың ортасынан бастап кездеседі. Белгілі түркітанушы В.В. Радловтың еңбектерінде тывалықтардың тілі, фольклоры, өмір салты туралы мол ғылыми мағлұматтар бар. Ол жазбаларында тывалықтардың алтай халқы сияқты киіз үйлерде тұратынын, ішкі жабдықталуы жағынан да өте ұқсас екенін, аз ғана айырмасы, тывалықтарда қабырға бойына қойылатын теріден жасалған қаптардың орнына сандықтардың жиналатынын атап өткен. Тыва киіз үйінің іші кілемдермен безендірілсе, алтайлықтар арасында мұндайды байқамағанын жазады. Тыва киіз үйі туралы толық ақпарат зерттеуші Е.К. Яковлевтің еңбектерінде берілген. Ол тыва халқының моңғол типіндегі киіз үйін егжей-тегжей сипаттай отырып, басқа да ағаш бұтақтарынан жасалынған балаган – «чадыр», киізбен немесе самырсын қабығымен қапталған дөңгелек пішінді «алачых» туралы мәліметтер келтіреді (Вайнштейн, 1991: 14).

Тыва киіз үйлерінің түрлеріне тоқталсақ, этнограф С.И. Вайнштейн 1952 жылы Тыва аймағында бұрын ғылыми айналымда тіркелмеген екі нұсқасын анықтаған. Бірінші нұсқада жарық пен түтін шығаруға арналған шеңбер болмаған және жоғарғы бөлігінің өзіндік құрылымымен ерекшеленген. Бұл үй «делегей өг» деп аталған. Екінші нұсқада диаметрі 30-40 см болатын шаңырағы бар, доға тәрізді қиылысып келетін ағаш планкаларсыз жасалған үлгісі. Бұл үлгідегі шаңырақта 10-15 уыққа арналған тесіктер болған. Дегенмен, құрылымдық жағынан кереге мен киіз жабындары кәдімгі киіз үйден ерекшеленбеген (сонда, 29).

Сібір өңірін мекендеген түркі халықтары табиғи-климаттық ортаға барынша икемделген, функционалды әрі инженерлік тұрғыда жетілген баспана үлгілерін қалыптастырған. Тыва шеберлері киіз үйдің құрылымын тек тұрмыстық қажеттілік үшін емес, маусымдық бейімделу мүмкіндігін ескере отырып жасаған. Шаңырақтағы (хараача) арнайы ойықтар мен уықтардың (улун) бұрыштық жүйесі киіз үйдің пішінін өзгертуге жағдай жасаған. Мәселен, қыста уық бұрышы кішірейіп (шамамен 25°), күмбез төмендетілгендіктен жылу сақталып, ішкі кеңістік ықшамдалған, жазда бұрыш ұлғайып (45°-қа дейін), үй биіктеніп, ауа айналымы жақсарған және жауын-шашын тез ағуға мүмкіндік болған. Бұл тәжірибе Сібір халықтарының табиғатпен үйлесімде өмір сүріп, қоршаған ортаны терең түсінгенін дәлелдейді. Тыва шеберлерінің бұл дәстүрі зерттеуші В. О. Ооржактың «Тыва киіз үйінің қаңқасын жасау кезіндегі дәстүрлі дәл есептеу әдістері» атты еңбегінде кеңінен сипатталған (Ооржак, 2020: 68–71).

Хакас халқының дәстүрлі баспанасы киіз үйдің ерекшелігі – жазда қайың қабығымен жабылып, қыста қабықтың үстінен қалың киізбен жабылған. Киіз үй иесінің материалдық жағдайына байланысты жылудың сақталуы мен жабын қабаттары өзгеріп отырған. Хакас тілінде зерттеуші А.Абдинаның мәліметтерінше, киіз үйдің төрт түрлі атауы кездеседі: «киис иб» – киіз үй, «тос иб» – қайың қабығынан жасалған үй, «тірмеліг иб» – керегелі үй, «қараашлығ иб» – шаңырағы бар үй (Абдина, 2019: 166). Хакас халқының қайың қабығы мен киізден жасалған жылжымалы баспаналарының жекелеген бөлшектерінің

атаулары, қайың қабығының өңделу әдістері неміс ғалымы Г.Ф.Миллердің еңбектерінде кездеседі. Ол бұл баспаналарды сыртқы пішіні мен құрылыс тәсілі бойынша қалмақтар, моңғолдар, буряттардың, сонымен бірге хакастардың бельтир, сағай, койбал, красная татарларының тұрғын үйлеріне ұқсас келеді деп сипаттайды. 1770 жылы Хакас Минусинск ойпатына саяхаттаған неміс ғалымы П.С. Палластың еңбектерінде де качин татарларының қысқы киізден жасалған үйлері туралы мәліметтер беріліп, құрылымы бойынша қырғыз, қалмақ үйлерімен ұқсастығы жайында айтылған (Ултургашева, Чебодаева, 2021: 277). Хакас халық ауыз әдебиеті мен фольклорында, эпикалық шығармаларында дәстүрлі киіз үйлер туралы мәліметтер кездеседі. «Алтын Арығ», «Алын чус», «Ай Мирген», «Ах Чібек Арығ» сияқты эпостарда киіз үй «ах иб», «ах пайзан иб», «ах өрге иб» атауларымен аталады.

В.В. Радлов «Из Сибири» атты күнделік жазбасында алтай халқының негізгі баспанасы киіз үйлер деп атап, сонымен бірге ағаш қабығымен, бөренеден жасалған үйлердің де жиі ұшырасатынын жазады (Радлов, 1989: 139). Аталған еңбекте автор киіз үйдің екі түрін көрсетеді. Алғашқысы ұзын сырықтармен жасалған, «чум» тәрізді, шошақ пішінді киіз үйлер. Осындай үйлерде 10 немесе 14 шақты сырықтың бас жағы біріктіріліп, буылып, байланады. Одан соң, киізбен жабылып, қапталады. Бұл киіз үйлер тасымалдауға қиын, іші тар, қараңғы болған, сол себепті алтайлықтар көшкен кезде үйдің сырықтарын жұртта қалдырып, жаңа жерден басқасын әзірлеген. Орманды Алтай өлкесінде мұндай үйлерді кедей отбасылар пайдаланған. Екінші түрі жайпақ төбелі, тік қаңқалы киіз үйлер. Бұл киіз үйлерді тұрақты, қаңқасы бұзылмайтын және керегелі үйлер деп екіге бөлген. Тұрақты, қаңқасы бұзылмайтын үйлерді көшкенде ескі орында қалдырып отырған. Торлы киіз үйлер көлемімен, жарық түсетін шаңырағымен, тез құрастырылып, тез жиналуымен ерекшеленеді деп жазған. Киіз үйдің құрылымдық және аймақтық үлгілерінің қалыптасуы көшпелі өркениеттердің табиғи, тұрмыстық және эстетикалық тәжірибесін айқын бейнелейді. Түркі және моңғол типтерінің эволюциясы табиғи орта мен өмір салтына бейімделудің нәтижесі болып, әр аймақта өзіндік этнографиялық ерекшеліктер жүйесін қалыптастырды. Осы тұрғыдан алғанда, киіз үй – тек баспана ғана емес, әр халықтың кеңістік мәдениеті мен дәстүрлі дүниетанымының материалдық көрінісі болып табылды. Киіз үй XX ғасырдың ортасына қарай көшпелі өмір салты азайған кезде, біртіндеп пайдаланудан шыға бастады. Дегенмен, ол бүгінгі күнге дейін мерекелер мен мәдени шараларда ұлттық мұра ретінде қолданылады.

Киіз үйдің мәдени-функционалдық мағынасы.

Көшпелі түркі халқының бар өмірі киіз үймен байланысты болып, киіз үй халықтың материалдық мәдениетінің көрінісі ғана емес, сондай-ақ дүниетанымын да бейнелеген.

Көшпелілердің ежелгі түсінігінде кеңістік тік және көлбеу жазық ретінде қарастырылған. Киіз үйдің жоғарыдан төменге дейінгі аралығы тік кеңістік саналып ол үш әлемге (жоғары, ортаңғы, төменгі) бөлінеді. Ал көлбеу кеңістікке киіз үй кеңістігінің функционалдық аймақтары кірген. Киіз үйдің тік кеңістігін жіктеп қарастырудағы алғашқы элементтің бірі – шаңырақ саналып, ол жоғары деңгейді білдірген. Түркі халықтары түсінігінде шаңырақ аспан күмбезімен сәйкестендірілген. Қазақ халқындағы бақсылардың шаңырақ арқылы аспанға көтеріліп, рухтары-көмекшілерімен кездесуі Сібір халқында кездесетін шамандардың жоғарғы әлемге сапарымен ұштастырылады (Толлеубаев, 1991: 158).

Шаңырақ – түркі халықтарының дүниетанымында қастерлі, киелі ұғым. Шаңырақ жоғары мен төменгі, сондай-ақ сыртқы мен ішкі кеңістік арасындағы шекара болып есептелген. Шаңырақ арқылы үй ішіндегі адамдар күн, ай, жұлдыз сияқты қасиетті аспан шырақтарымен байланыс орнатқан. Күннің бейнесін тұспалдайтын шаңырақтың төрткүл күлдіреуіші мен оны ашып-жауып тұратын түндіктің төрт бауы төрт тарапты (шығыс, оңтүстік, батыс, солтүстік) білдірген. Түндік таңертең ерте ашылып, үйге күннің сәулесін түсіріп, нұрын төккен.

Қазақ халқында шаңырақ – ұрпақ жалғастығының, отбасы мәңгілігінің символы болып саналды. Сондықтан да оны ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп қалдыруға тырысқан. Ал егер шаңырақ иелері ұрпақсыз дүние салса, киіз үйдің шаңырағы қабір басына қойылған. Бұл – сол әулеттің, яғни ұрпақ жалғасының тоқтағанын білдіретін белгі болған. Ал түрікмен халқында ескірген жарамсыз киіз үй бөліктерін лақтырып тастауға немесе өртеуге рұқсат етілмеген. Ағаш қалдықтарын мал қорасын жасауға пайдаланылған немесе қасиетті жерге апарылып, сол жерге қалдырылған (Оразов, Чарыев, 2000: 155).

Киіз үйдің шаңырағын көтеру ең қадірменді, батагөй қарттарға ғана рұқсат етілген, ал киіз үйді жыққанда шаңырақты «жолымыз болады» деген түсінікпен көшетін жаққа қарай қисайтып түсірген. Қырғыз халқының ұғымында шаңырақты (түндүк) көтеру үшін үй иесі ауыл ішінен жасы үлкен, сыйлы, ең бастысы, көп балалы адамды таңдайтын болған. Бұл дәстүр үй иесіне және оның отбасы мүшелеріне амандық, ұзақ өмір және береке тілеумен байланысты болған. Шаңырақ көтерілген соң, қадірлі қарияға ақ көйлек кигізіп, беліне ақ белбеу бұған. Киіз үй тұрғызу кезінде қырғыздар әдетте ағаш бөлігінің немесе жабынның бір-екі элементін аяқтамай қалдырған. Жабынды үй иесінің туыстарының әйелдері дайындап, оны киіз үй тіккен кезде орындалатын барлық салт-жораларды атқарып болғаннан кейін ғана аяқтаған. Мұндай шара «көз тиюден» сақтау үшін жасалған, өйткені жаңа үйге жаман күштер кері ықпал етуі мүмкін деп сенген.

Киіз үйдің жоғарғы бөлігі, әсіресе шаңырақтың киелілігі сібірлік түркілердің дүниетанымында да кездеседі. Жануарлардың (қой мен ит) киіз үйдің төбесіне секіріп шығуы дүниенің қалыптасқан тәртібінің бұзылуын көрсететін, жағымсыз жайт ретінде бағаланған. Мұндай кезде жануарларды дереу құрбандыққа шалып, олардың дене мүшелерін үш әлемнің (жоғары, ортаңғы, төменгі) символдарына сай етіп бөліп, таратқан, одан соң, жыл мезгіліне қарамастан үй иесі қоныс аударған (Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир, 1988: 63).

Киіз үй құрылымының тағы да бір маңызды, қасиетті бөлігі – есігі. Есік киіз үйге кіріп шығуға, ит-құстың енуінен сақтайтын арнайы бөлшегі. Есіктің пайда болуы баспананың дамуымен тығыз байланысты болып, ұзақ уақыт түрлі эволюциялық сатылардан өткен. Кейбір түркі халықтары киіз үй құруды есікті орнатудан бастаса, мәселен, қазақ, түрікмен қарақалпақ, қырғыз, ал өзбек халқы киіз үйдің негізгі сүйегі (кереге) жайылған соң орнатқан. Есіктің құрылымдық бөлігі – мандайшасы да қасиетті саналған, ол жоғарғы әлеммен байланыстырылған.

Есіктің қасиеттілігі туралы Қазақстан Республикасының Ұлттық Музейінде 2025 жылдың 25 ақпанында Қазақстан Республикасының белгілі мөрлі шебері Медина Орынбасарқызының киіз үйді тігу бойынша өткізген шеберлік сағатында белгілі руханият жанашыры, музей ісінің үздігі Тамара Жұмалиева «Сөз бен Саз» бағдарламасына берген сұхбатында келесіні баяндайды: «Қазақ халқы есікті сықырлауық деп атаған.

Сықырлауықтың қасиеті – әжелеріміздің айтуы бойынша, бала дүниеге келгенде біреуінің кіндігі есіктің табалдырығының астына көмілсе, екіншісін далаға лақтырып жіберетін болған, бұл несібесін даладан тапсын деген сеніммен байланысты болған. Сонымен бірге, алысқа жорыққа аттанып кетіп бара жатқан батыр маңдайшаға басын қойып, сүйетін болған. Бұл жорықтан аман-есен оралып, қайтадан маңдайымды осы жерге тіреуге жазсын деген түсінікпен байланысты болған. Қазақта басында тәжі бар хан да, дулығасы бар батыр да, сәукелесі бар қалыңдықта маңдайшадан еңкейіп кірген. Киіз үй құрылымындағы әрбір бөлшек адамды адамгершілікке, ізгілікке тәрбиелеген» (Орынбасарқызы, 2025: URL).

Түркі халқында есікке қатысты діни наным-сенімдер көп таралған. Мәселен қарақалпақ халқында киіз үйдің сүйегін жасаған шебер ешқашан киіз үйдің есігін жасамаған. Егер екеуін де жасайтын болса, қайтыс болуы мүмкін деген сенім болған. Сонымен бірге киіз үйдің есігі орналасатын жерге (босаға) арнайы мал сойылып, жан садағасы беріліп, тілек тіленген. Тағы да бір наным бойынша, егер адам үйге кірерде есіктің босағасына шалынып құласа, жақсы ырым саналған, оны үйге кіргізіп, май және тәттілер ұсынған. Босағаның қасиетті саналуы Сібірдің түркі халықтарында да кездеседі. Хакас-сағайлықтар балаға босағаға отыруға рұқсат етпеген, мұндай жағдайда бала баяу өседі деп ырымдаған. Бұл тыйым қазақ халқының да түсінігінде бар ұғым.

Киіз үйдің ішкі мазмұнына қатысты «үйдің төрі» деп есікке қарама-қарсы жақ саналған. Төр құт пен рухтың мекені саналған. Төрге жасы үлкен қария мен қыз бала ғана отырған. Қыз баладан басқа әйел жынысы (әже, тәте, келіншек) төрге шығуға рұқсат етілмеген. Қыз бала жат жұртқа келін болып түскен соң төрге шығу құқынан айрылған. Көне түріктер өз мемлекетін «төр» деп атаған, қыз бала өз жұртын «төркін» дегені осы ұғымдардан бастау алуы мүмкін деп болжанады. Әйел адамдар есіктен төрге тура қарап отырмаған, себебі төрде кие бар деп есептелген (Тойшанұлы, 2016: 221).

Киіз үйдің ішкі кеңістігі оң және сол жақ деп бөлінген. Оң жақ ер адамдардың символы болып саналған, босаға жанына ер-тұрман, ат абзелдері, бүркіт, киім-кешек т.б. нәрселер қойылған. Жаңа келген келін табалдырықты оң аяқпен аттап, үй іші оны оң жақ босағада қарсы алған. Қайтыс болған адамды да оң жаққа қондырып, оң жақтан арулап, бақиға аттандырған. Киіз үйдің сол жағы әйелдердің мекені деп саналған. Сол жақта ас үй заттары орналасқандықтан, үйдің сол жақ бұрышын «ырыс-құт» мекені деп атаған. Киіз үйдің ортасы от орны саналып, ол жерге ошақ қойылған. Бұл сол үйдің тіршілік тынысының символы болып есептелген. Ошақ күннің жердегі бейнесі саналған. Ошақ тұрған жер әлемнің кіндігі және оның қасиеттілігі шаңырақпен бірдей болған.

Нәтижелер

Жүргізілген зерттеу барысында киіз үйдің шығу тегі мен оның құрылымдық ерекшеліктерінің қалыптасу мәселесі көшпелі халықтың баспана тарихындағы маңызды әрі қызықты тақырып екенін байқадық. Тақырыпты жан-жақты талдап, саралау нәтижесінде ғалымдардың арасында киіз үйдің пайда болуына қатысты бірізді пікір жоқ екенін тұжырымдадық. Этнограф-ғалым Н.Н. Харузин киіз үйді «чумның» өзгеріске ұшыраған нұсқасы ретінде қарастырса, С.И. Вайнштейн киіз үйдің түпнұсқасын б.з.д. I мыңжылдықта көне түркілік үлгіге негізделіп қалыптасқанын айтады. Автордың

болжамы бойынша, көне түркілік киіз үй одан ертедегі жылжымалы баспана – ғұндардың жартышар тәрізді шалашымен тығыз байланысты. Ал бірқатар зерттеушілер киіз үйдің пайда болуын скифтік шатырлардан табады. Қазақ зерттеушілерінің пайымдауынша, киіз үйдің пайда болуы мен дамуына әртүрлі үлгідегі көшпелі баспаналар әсер еткен. Біздің ойымызша, зерттеу нәтижесі көрсеткендей, киіз үй қарапайым баспана түрлерінің дамып, ұзақ та күрделі үрдісінен өткен ерекше құрылым.

Зерттеу нәтижелерінен киіз үйдің құрылысында торлы кереге, иілген немесе тік уықтар, орталық шаңырақ бөлшегі маңызды элементтер екенін байқадық. Түркі және моңғол типтеріндегі айырмашылықтар, аймақтық ерекшеліктер және киіз үйдің сыртқы жабдықталуы тұрмыстық жағдайлар мен географиялық орналасуға байланысты екенін айқындадық. Әр халықта киіз үй атаулары әртүрлі аталғанына қарамастан, тарихи дамуы арқылы енген болмашы айырмашылықты қоспағанда, олардың құрылымы мен киіз жабынынан түркі халқына тән ортақтық пен бірегейлікті байқадық. Орталық Азия халқы қолданған ағаш қаңқа мен жекелеген бөліктері мен киіз жабыны өте ұқсас, кейде өзгешелік сезілмейді. Сібірлік түркілер арасында киіз үйдің ағаш қаңқасының айтарлықтай айырмасы болмағанымен, географиялық орналасуына сай табиғи жағдайларға бейімделгіш құрылымы мен сыртқы жабын үшін киізбен бірге ағаш қабығы пайдаланылғанын анықтадық. Сонымен бірге киіз үй көшпелілердің материалдық мәдениетінің элементі ғана емес, барлық дүниетанымының айнасы екені пайымдалды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, киіз үй түркі халықтарының материалдық және рухани мәдениетінің біртұтас символы, олардың өмір сүру салты мен дүниетанымының көрінісі болып табылады. Киіз үй көшпелі өркениеттің табиғатпен үйлесімді өмір сүру қағидаттарын, әлеуметтік қатынастардағы тепе-теңдікті бейнелейді. Киіз үйдің құрылымдық ерекшеліктері мен эстетикалық шешімдері түркі халқының қоршаған ортамен үндесе өмір сүруін айқындайды.

Бүгінде киіз үй тек этнографиялық мұра емес, сонымен бірге түркі халықтарының ортақ мәдени кодымен тарихи сабақтастығын паш ететін құндылық. ЮНЕСКО шеңберінде киіз үймен соған байланысты дәстүрлі қолөнер түрлерін адамзаттың материалдық емес мәдени мұра тізіміне енгізу – бұл мұраның халықаралық деңгейде мойындалуының дәлелі. Бұл түркі елдері арасындағы мәдени ынтымақтастықты күшейтіп, ұлттық мұраны сақтау мен дәріптеу ісіне жаңа серпін береді деп ойлаймыз.

Әдебиет

Алымбаева Б., 2000. Юрта киргизов в прошлом и настоящем. Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. Отв.ред. Г.П. Васильева. Москва: Наука. 206 с.

Аалиева Г.К., 2017. Этикет жилища кыргызов. Наука, техника, образование. №1. (31). С. 79–82.

Абдина Р.П., 2019. Наименования жилищ и зональных мест традиционной юрты в хакасском языке. Филологические науки. Вопросы теории и практики. (Т. 12). Выпуск 10. С. 166–167.

- Вайнштейн С.И., 1976. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. Советская этнография. № 4. С. 42–62.
- Вайнштейн С.И., 1991. Мир кочевников центра Азии. Москва: Наука. 296 с.
- Васильева Г.П., 2000. Типы переносного жилища туркмен. Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. Отв.ред. Г.П. Васильева. Москва: Наука. 206 с.
- Геродот, 1972. История в девяти книгах. Ленинград: Наука. 599 с.
- Гиппократ, 1936. Избранные книги. Пер. с греч. В.И. Руднева; ред., вступ. ст. и примеч. В.П. Карпова. Москва: Государственное издательство биологической и медицинской литературы. 736 с.
- Жәнібеков Ө., 1995. Жолайрықта. Алматы: Рауан. 110 б.
- Дэвлет М.А., 1976. Большая Боярская писаница. Москва: Наука. 36 с.
- Крюков М.В., Курылев В.П., 2000. К ранней истории юрты (по китайским источникам III в. до н.э. XIII в. н.э). Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. Москва: Наука. 206 с.
- Ковалевский А.П., 1956. Книга Ахмеда Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков. 345 с.
- Маргулан А.Х., 1959. Архитектура древнего периода. Маргулан А., Басенов Т., Мендикулов М. Архитектура Казахстана. Алма-Ата. 170 с.
- Маргулан А.Х., 1997. Мир казаха. Институт развития Казахстана. Международный фонд им. Алькея Маргулана. Алматы. 57 с.
- Муканов М.С., 1981. Казахская юрта. Алма-Ата: Кайнар. 224 с.
- Народы Средней Азии и Казахстана, 1963. (Народы мира. Этнографический очерк). Академия наук СССР. (Том 2). 779 с.
- Назарбекұлы С., 2005. Қазақтың киіз үйі. Астана: Елорда. 96 б.
- Наурзбаева А., 2023. Казахская (киіз үй) и кыргызская (боз үй) юрты в аспекте этнокультурного семиозиса. Central Asian Journal of Art Studies, Т. 8. № 1. С. 66–81.
- Ооржак В., 2020. Тувинские традиционные методы точных расчетов при изготовлении каркаса юрт. Новые исследования Тувы. № 4. С. 64–77.
- Оразов А., Чарыев Д., 2000. Некоторые верования и обряды туркмен, связанные с юртой (XIX – начало XX в.). Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука. 206 с.
- Орынбасарқызы М., 2025. Киіз үй тігу. (Сөз бен саз бағдарламасы, 135). ҚР Ұлттық музейі (Электронды ресурс). URL: <https://youtu.be/dm-RAm29WOw?si=d7oEu-kC7FdhphQD> (Қаралған уақыты: 5.11.2025).
- Руденко С.И., 1953. Культура населения горного Алтая в скифское время. Москва-Ленинград. 402 с.
- Радлов В.В., 1989. Из Сибири. Страницы дневника. Москва: Наука. 740 с.
- Рузбихан Исфакхани, Фазлаллах ибн, 1976. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Пер. с перс., вступ. статья и примеч. Р. П. Джалиловой. Москва: Наука. 350 с.
- Толеубаев А.Т., 1991. Реликты доисламских верований и семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Гылым. 240 с.
- Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир, 1988. Новосибирск: Наука. 225 с.

Тойшанұлы А., 2016. Түрік-моңғол мифологиясы. Монография. Өскемен: Шығыс Ақпарат. 298 б.

Ултургашева Н.Д., Чебодаева М.П., 2021. Истоки и развитие традиционного жилища хакасов войлочной юрты по материалам ученых и путешественников (XVII – XX вв.). Миссия конфессий. (Т. 10). № 3. С. 273–282.

Харузин Н.Н., 2007. История развития жилища тюркских и монгольских народов. 2-ое изд. доп. Астана: Алтын кітап. 183 с.

Юсупов Р.М., 2010. Башкирская юрта: происхождение и основные этапы развития. Юсупов Р.М., Султангареева Р.А., Шитова С.Н. Башкирская юрта. Уфа. 70 с.

Этнография каракалпаков, 1980. XIX начал о XIX века. (Материалы и исследования). Ташкент: «Фан» Узбекской ССР. 203 с.

Reference

Alymbaeva B., 2000. Yurta kirgizov v proshlom i nastoyaschem [Kyrgyz yurt in the past and present]. Kochevoe jilische narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. G.P. Vasil'eva (ed.). Moscow: Nauka. 206 p. [in Russian].

Aaliyeva G.K., 2017. Etiket jilisha kyrgyzov [Kyrgyz dwelling etiquette]. Nauka, tehnika, obrazovanie [Science, technology, education]. №1 (31). P. 79–82. [in Russian].

Abdina R.P., 2019. Naimenovaniya jilisch i zonal'nyh mest tradicionnoi yurty v hakasskom yazyke [Names of dwellings and zonal places of the traditional yurt in the Khakass language]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological sciences. Theoretical and practical issues]. Vol. 12. Issue 10. P. 166–167. [in Russian].

Weinstein S.I., 1976. Problemy istorii jilisha stepnyh kochevnikov Evrazii [Problems of the history of dwellings of the steppe nomads of Eurasia]. Sovetskaya etnografiya [Soviet Ethnography]. № 4. P. 42–62. [in Russian].

Weinstein S.I., 1991. Mir kochevnikov centra Azii [The World of nomads of Central Asia]. Moscow: Nauka. 296 p. [in Russian].

Vasil'eva G.P. 2000. Tipy perenosnogo zhilishcha turkmen. [Types of Portable Dwellings of the Turkmens]. Kochevoe jilische narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. G.P. Vasil'eva (ed.). Moscow: Nauka. 206 p. [in Russian].

Gerodot, 1972. Istoriya v devyati knigah [History in Nine Books]. Leningrad: Nauka. 599 p. [in Russian].

Gippokrat, 1936. Izbrannye knigi [Selected books]. Translation by V.I. Rudnev; ed., introduction and notes by V.P. Karpov. Moscow: State Publishing House of Biological and Medical Literature. 736 p. [in Russian].

Zhanibekov O, 1995. Jolairyqta [In the crossroads]. Almaty: Rauan. 110 p. [in Kazakh].

Devlet M.A., 1976. Bol'shaya Boyarskaya pisanica [The Large Boyar inscription]. Moscow: Nauka. 36 p. [in Russian].

Kryukov M.V., Kurylev V.P., 2000. K rannei istorii yurty (po kitaiskim istochnikam III v. do n.e. XIII v. n.e) [On the early history of the yurt (according to Chinese sources of the 3rd c. BC – 13th c. AD)]. Kochevoe jilische narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moscow: Nauka. 206 p. [in Russian].

Kovalevskii A.P., 1956. *Kniga Ahmeda Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921-922 gg.* [Book of Ahmed Fadlan about his journey to the Volga in 921-922]. Kharkov. 345 p. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1959. *Arhitektura drevnego perioda* [Architecture of the ancient period]. Margulan A., Basenov T., Mendikulov M. *Arhitektura Kazakhstana* [Architecture of Kazakhstan]. Almaty 170 p. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1997. *Mir kazaha*. Institut razvitiya Kazakhstana [World of Kazakh. Institute of Development of Kazakhstan]. A. Margulan International Foundation. Almaty. 57 p. [in Russian].

Mukanov M.S., 1981. *Kazahskaya yurta* [Kazakh yurt]. Almaty: Kainar. 224 p. [in Russian].

Narody Srednei Azii i Kazakhstana, 1963. [Peoples of Central Asia and Kazakhstan]. *Narody mira. Etnograficheskii ocherk* [Peoples of the World. Ethnographic essay. Academy of Sciences of the USSR. Vol. 2. 779 p. [in Russian].

Nazarbekuly S., 2005. *Qazaqtyń kiiz úi* [The Yurt of the Kazakh People]. Astana: “Elorda”. 96 p. [in Kazakh].

Naurzbaeva A., 2023. *Kazakhskaya (kiiz úi) i kyrgyzskaya (boz úi) yurta v aspekte etnokul'turnogo semiozisa* [The Kazakh (kiiz ui) and Kyrgyz (boz ui) Yurt in the Aspect of Ethnocultural Semiosis]. *Central Asian Journal of Art Studies*. Vol. 8, No. 1. P. 66–81. [in Russian].

Oorzhak V., 2020. *Tuvinskie traditsionnye metody tochnykh raschetov pri izgotovlenii karkasa iurt* [Tuvan Traditional Methods of Precise Calculations in the Construction of Yurt Frames]. *Novye issledovaniia Tuvy* [New Research of Tuva]. № 4. p 64–77. [in Russian].

Orazov A., Charyev D., 2000. *Nekotorye verovaniia i obriady turkmen, svyazannye s yurtoi (XIX – nachalo XX v.)* [Some Beliefs and Rituals of the Turkmen Associated with the Yurt (19th – Early 20th century)]. *Kochevoe jilische narodov Srednei Azii i Kazakhstana* [Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. G.P. Vasil'eva (ed.). Moscow: Nauka. 206 p. [in Russian].

Orynbasarqyzy M. 2025. *Kiiz úi tigu* [Erecting a Yurt]. “Soz ben Saz” Program, Episode 135. National Museum of the Republic of Kazakhstan (Electronic resource) URL: <https://youtu.be/dm-RAm29WOw?si=d7oEu-kC7FdhpQD> (Accessed: November 5, 2025). [in Kazakh].

Rudenko S.I., 1953. *Kul'tura naseleniya gornogo Altaya v skifskoe vremya* [The culture of the population of the Altai Mountains in the Scythian period]. Moscow-Leningrad. 402 p. [in Russian].

Radlov V.V., 1989. *Iz Sibiri. Stranicy dnevnika* [From Siberia. Diary Pages]. Moscow: Nauka. 740 p. [in Russian].

Ruzbihan Isfahani, Fazlallah ibn, 1976. *Mihman-name-ii Buhara* (Zapiski buharskogo gostya) [Mikhman-name-i Bukhara (Notes of a Bukhara guest)]. Translation, intro. article and notes by R.P. Jalilova. Moscow: Nauka. 350 p. [in Russian].

Toleubayev A.T., 1991. *Relikty doislamskikh verovaniy i semeinoi obryadnosti kazahov (XIX – nachalo XX v.)* [Relics of pre-Islamic beliefs and family rituals of the Kazakhs (the 19th – early 20th cc.)]. Almaty: Gylym. 240 p. [in Russian].

Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yujnoi Sibiri. *Prostranstvo i vremya* [Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Space and Time]. *Veschnyi mir*. 1988. [Eternal world]. Novosibirsk: Nauka. 225 p. [in Russian].

Toishanuly A., 2016. Turik-mongol mifologiyasy [Turkic-Mongol mythology]. Monografiya. Oskemen: Shygys Aqqarat. 298 p. [in Kazakh].

Ulturgasheva N.D., Chebodaeva M.P., 2021. Istoki i razvitie tradicionnogo jilisha hakasov voilochnoi yurty po materialam uchenyh i puteshestvennikov (XVII -XX vv.) [The origins and development of the traditional Khakass dwelling, the felt yurt, based on materials from scientists and travelers (the 18th -20th cc.)]. Missiya konfessii [Mission of the confession]. Vol. 10. № 3. P. 273–282. [in Russian].

Kharuzin N.N., 2007. Istoriya razvitiya jilisha tyurkskih i mongol'skih narodov [The history of the development of housing of the Turkic and Mongolian peoples]. Issue 2. Astana: Altyn kitap. 183 p. [in Russian].

Yusupov R.M., 2010. Bashkirsкая yurta: proishozhdenie i osnovnye etapy razvitiya [Bashkir yurt: origin and main stages of development]. Yusupov R.M., Sultangareeva R.A., Shitova S.N. Bashkirsкая yurta [Bashkir yurt]. Ufa. 70 p. [in Russian].

Etnografiya karakalpakov. XIX nachalo XIX veka [Ethnography of the Karakalpaks. The 19th - early 20th cc.], 1980. Materialy i issledovaniya [Materials and research]. Tashkent: Fan of Uzbek SSR. 203 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Өмер Фарұқ Атеш, PhD, доцент, қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Кастамону университеті, Кузейкент шағын ауданы, Генерал Атила Атеш паша көш., 371506, Кастамону, Түркия Республикасы.

Scopus ID: 50123456789

Ибраева Гүлжан Орынбаевна, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Ömer Faruk Ateş, PhD, Associate Professor, Department of Modern Turkish Dialects and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kastamonu University, Kuzeyskent district, General Atilla Ateş Pasha Str., 37150, Kastamonu, Republic of Turkey.

Scopus ID: 50123456789

Ibrayeva Gulzhan Orynbaevna, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Омер Фарух Атеш, PhD, доцент, кафедра современных тюркских диалектов и литературы, факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Кастамону, микрорайон Кузейкент, улица Генерала Атилы Аташ Паши, 37150, Кастамону, Республика Турция.

Scopus ID: 50123456789

Ибраева Гүлжан Орынбаевна, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатбаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлар үлесі:

О. Атеш түркі баспаналарының тарихына қатысты зерттеудің жалпы тұжырымдамасын, мақсаты мен әдіснамасын әзірледі және материалға талдау жасады.

Г. Ибраева түркі киіз үйлерінің ішкі құрылымын танытатын эмпирикалық материалды өңдеп, талдады және түсіндірді.

Вклад авторов:

О. Атеш разработал общую концепцию, цель и методологию исследования, связанного с историей тюркских жилищ; сделал анализ материала.

Г. Ибраева сделала обработку, анализ и интерпретацию эмпирического материала, раскрывающие внутреннюю составляющую тюркских юрт.

Authors' Contributions:

O. Ateş developed the general concept, purpose and methodology of the research related to the history of Turkic dwellings; conducted an analysis of the material.

G. Ibraeva processed, analyzed, and interpreted empirical material that revealed the internal components of Turkic yurts.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов:

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Conflict of Interest:

There is no conflict of interest related to this article.